

प्रकरण तिसरे

कहाण्यांच्या आशयाचा अभ्यास

पृष्ठ क्रमांक : ८१ ते १०८

प्रकरण तिसरे

कहाण्यांच्या आशयाचा अभ्यास

प्रस्तावना -

मागील प्रकरणात आपण स्त्रियांच्या कहाण्यांचे स्वरूप, हेतू, कारणे, त्यातील धार्मिकता व सामाजिकता याचा अभ्यास केला. आता या प्रकरणात आपण कहाण्यांचा आशय पाहणार आहोत.

१) श्रीगणपतीची कहाणी :-

कुठलीही कहाणी वाचताना प्रथम गणपतीची कहाणी वाचण्याची प्रथा आहे. या कहाणीत गणपतीचे व्रत कसे करावे ते सांगितले असून त्याची फलश्रुतीही सांगितली आहे. हे केल्याने आपले कार्य निर्विघ्नपणे पार पडते असा विश्वासही व्यक्त केला आहे.

गणपतीचे व्रत श्रावणातील चतुर्थीला सुरु करून माघातील चतुर्थीला पूर्ण करतात. व्रताचे उद्यापन एक पायली पसा व धान्याचे पीठ घेऊन त्याचे अठरा लाडू करायचे. त्यातील सहा देवाला, सहा ब्राह्मणांना देऊन सहा कुटुंबासह भोजन करावे.

२) गोपद्मांची कहाणी :-

माणसाने एकदा घेतलेले व्रत सोडू नये. मध्येच त्याच्यात खंड पडू देऊ नये. नाहीतर संकटे येतात. ते पटवून देण्यासाठी गोपद्मांची कहाणी येथे दिली आहे. स्वर्गात कळते की कोणीतरी वाणवशावाचून आहे त्यामुळे तंबोऱ्याच्या तारा तुटल्या आणि मृदुंगाच्या भेऱ्या फुटल्या त्यामुळे सभेचा रसभंग होतो व या सभेचा हुकूम येतो की 'करा रे हांकारा, पिटा रे डांगोरा, गावात कोणी वाणवशावाचून असेल, त्याच्या पाठीचा तीन बोटं कंकर काढा, तंबुऱ्याला तारा लावा, कीर्तन चालू करा, रंभा नाचत्या करा.'^१

तेव्हा सभेत बसलेल्या श्रीकृष्णाच्या लक्षात येते की, आपली बहीण सुभद्रा ही कदाचित वाणवशावाचून असेल. तेव्हा तो घाईघाईत तिच्याकडे जातो आणि तिला विचारतो तर, तिने वाणवसा केलेला नसतो. तो तिला वाणवसा सांगतो आणि सभेत येऊन बसतो. कोठून तरी

सभेत कळते की, सुभद्रा वाणवशाशिवाय आहे. तेव्हा दूत तिच्याकडे जाईपर्यंत तिने तो वसा वसलेला असतो. मग, गावाबाहेर एक हत्तीण दक्षिणेस पाय, उत्तरेस डोकं करून वाणवशाशिवाय झोपलेली आढळते. तेव्हा तिच्या पाठीचा कंकर काढून नेऊन, तंबोऱ्याच्या तारा जोडून पुढे सभा चालू केली जाते.

या व्रत उद्यापनाच्या वेळी कुमारिकेला पहिल्या वर्षी विडा, दुसऱ्या वर्षी चुडा, तिसऱ्या वर्षी केळीची फणी, चौथ्या वर्षी उसाची मोळी आणि पाचव्या वर्षी साडीचोळी द्यावी असे सांगितले आहे.

माणसाने घेतलेले व्रत किंवा आचरलेला नियम सातत्याने करावा. त्यात खंड पडू देऊ नये.

३) पांचा देवांची कहाणी :-

प्रस्तुत कहाणीत शंकराने कष्टाचे मोल सांगितले आहे. पार्वतीचे हात मऊ होण्यासाठी शंकराने तिला एका गरीब ब्राह्मण बाईचे बाळंतपण करण्यास सांगितले. पार्वतीने त्याप्रमाणे करताच तिचे हात कमळासारखे मऊ झाले. मग, ब्राह्मण बाईने आपली परिस्थिती सुधारण्यासाठी काहीतरी वाणवसा सांगण्यास विनवणी केली. तेव्हा पार्वतीने तिला पाच देवांची सेवा करण्यास सांगितले.

गणपती, विष्णू, नंदी, शंकर आणि पार्वती या पाच देवांची मनोभावे पूजा करून, त्या त्या देवांच्या आवडीच्या पदार्थांचा नेवैद्य दाखवून आषाढातील दशमीला हे व्रत सुरू करून कार्तिकातील दशमीस उद्यापन करण्यास सांगितले आहे. त्याप्रमाणे ब्राह्मण बाई भक्तिभावाने या पाच देवांची पूजा करते आणि सुखीसमाधानी, श्रीमंत होते. एकदा पार्वती तिची परीक्षा घेण्यासाठी वेष बदलून तिच्या घरी येते. तेव्हा ती पार्वतीला ओळखत नाही आणि तिचे आदरातिथ्यही करीत नाही. या गोष्टीचा स्त्रीसुलभ भावनेने पार्वतीला राग येतो. ती प्रत्येक देवाजवळ जाऊन ब्राह्मण बाईची श्रीमंती काढून घेण्यास सांगते. पण, ते सर्वजण नकार देतात. म्हणतात, तिने आमची मनःपूर्वक पूजा केली आहे. आम्ही तिची श्रीमंती काढून घेणार नाही. मग, शंकर तिला तिची चूक लक्षात आणून देतात. त्यानंतर पार्वती मूळ वेषात ब्राम्हण बाईच्या घरी गेली असता, ती पार्वतीला

ओळखते आणि पार्वतीलाही खूप आनंद होतो आणि ती तिच्यावर प्रसन्न होते. केलेल्या सेवेचे फळ नेहमी चांगलेच मिळते असे या कहाणीत सांगितले आहे.

४) धरित्रीची कहाणी :-

धरित्री म्हणजे 'स्त्री' चे एक रूप. स्त्रीप्रमाणेच धरित्री ही सोशिक असते. सकाळी उठल्यानंतर जसे आपण हाताचे दर्शन घेतो. तसेच धरित्रीवर पाय ठेवण्यापूर्वी तिलाही नमस्कार करण्याची पद्धत आहे. कारण, दिवसभर आपण तिच्यावर पायठेवून चालणार असतो. म्हणून तिची पूजा करण्यास या कहाणीत सांगितले आहे.

या कहाणीत अखंड सौभाग्यवती राहणाऱ्या पाच सुना आणि सर्वगुणसंपन्न आज्ञाधारक असे पाच पुत्र मागितले आहेत. त्याचप्रमाणे दोन मुली मागितल्या आहेत आणि त्या मुलींना लाखात एक असे सर्व आबादीआबाद असणारे घर मागितले आहे.

हे सगळे मिळण्यासाठी धरित्रीचे व्रत सांगितले आहे. त्याचप्रमाणे ऋतुमानाप्रमाणे सहा ऋतूंची पूजा व्हावी आणि आपल्या शरीरातील काम, क्रोध, मोह, मद, मत्सर आणि द्वेष हे षड्रिपू नाहीसे होण्यासाठी सहा रेघांचा चंद्र, सूर्य आणि सहा गाईची पावले काढून त्याची नित्यनेमाने पूजा करण्यास सांगितले आहे.

५) दिव्यांच्या अवसेची कहाणी :-

आपण कोणाचे चांगले केले तर ते फुकट न जाता त्याचे फळ आपणाला चांगलेच मिळते. हे या प्रस्तुत कहाणीत सांगितले आहे. दिवा हा उजेडाचे प्रतीक मानले जाते. अज्ञानातून ज्ञानाकडे म्हणजेच अंधारातून उजेडाकडे नेण्याचे महत्त्वाचे काम दिवा करतो. अशा या दिव्याची देखभाल करण्याचे काम हे स्त्रीकडेच सोपविलेले आहे. या कहाणीतील राजाची सून दररोज घरातील सर्व दिवे घासूनपुसून तेलवात करत असे. त्याला नेवैद्य दाखवित असे. पण ती घरात नसल्याने दिव्याकडे सर्वांचे दुर्लक्ष होते. परिणामी हलाखीचे दिवस येतात. त्याचप्रमाणे मुलगा हा वंशाचा दिवा असतो. तो कुलदीपक असल्याने त्याच्या पालनपोषणाची जबादारीही स्त्रीवरच सोपविलेली असते. पुरुषापेक्षा एक स्त्रीच हे काम अतिशय चांगल्या रीतीने करू शकते. त्यामुळे दिव्याची काळजी घेणे हे काम ओघानेच स्त्रीकडे आल्याचे वरील कहाणीत दिसून येते.

राजाची ही सून एक दिवस घरातील पदार्थ स्वतः चोरून खाते आणि त्याचा आळ उंदरांवरती घेते. पण, असे कृत्य ती का करते? याचा विचार केला तर असे दिसते की, जरी ती राजाची सून असली तरी ती एक स्त्री होती. कदाचित तिची खाण्यापिण्याची आबाळ होत असावीत. त्यामुळेच तिने पदार्थ चोरून खाण्याचा प्रयत्न केला असेल. पण उंदरांनी तिची चोळी रात्रीच्या वेळी पाहुण्यांच्या अंथरुणात नेऊन टाकल्यामुळे तिची निंदानालस्ती होऊन, तिला घराबाहेर हाकलून दिले जाते.

सुनेला हाकलून दिल्यामुळे दिव्याची पूजा घरात कोणीच करत नाही. त्यामुळे घरातील अंधार तरी कसा नाहीसा होणार? अवस म्हणजे अमावस्या. या अमावस्येला अनेक दिवे एकत्र येतात. त्यांच्यामध्ये संवाद चालू होतो की, कोणाच्या घरी कशी-कशी पूजा होते, हे प्रत्येकजण सांगू लागतो. हा संवाद राजा शिकारीहून घरी परत येत असताना त्याच्या कानी पडतो. राजवाड्यातील दिवा राजवाड्यात घडलेली सर्व घटना इतर दिव्यांना सांगतो. त्यावरून राजाच्या लक्षात येते की, आपली सून निष्कलंक आहे. मग, राजा सन्मानाने सुनेला घरी परत आणतो.

या अवसेच्या कहाणीत ज्याप्रमाणे अमावस्येचा अंधार चंद्रामुळे नष्ट होतो, त्याप्रमाणे दीप प्रज्वलित केल्यानंतर आपणाला प्रकाश मिळतो. राजाच्या सुनेने केलेली दिव्याची पूजा पुढे तिच्या आयुष्यातला अंधःकार नष्ट करते. दिव्याच्या सेवेतूनच तिच्यावरील आळ दूर होतो. त्याचप्रमाणे ती खोटे कधी बोलू नये असे या कहाणीत सांगितले आहे. तसेच आपल्या आयुष्यातील अंधःकार नष्ट करून ज्ञानाचा प्रकाश दाखविणारी ही कहाणी आहे.

६) आदित्यराणूबाईची कहाणी :-

मोठ्या माणसांच्या ज्ञानाचा फायदा लहानांना होतो. पण, जर लहानांनी मोठ्या माणसांचे काही ऐकलेच नाही तर त्याचे दुष्परिणाम भोगावे लागतात हेच या कहाणीत सांगितलेले आढळते. या कहाणीतील ब्राह्मण आपली एक मुलगी राजाला व दुसरी प्रधानाला देतो. काही दिवसांनी ब्राह्मण मुलींना भेटायला जातो. त्यापैकी राजाची राणी बापाची कहाणी ऐकण्यास नकार देते. ती बापाचं ऐकत नाही, म्हणून तिला दारिद्र्यावस्था प्राप्त होते. याउलट, ब्राह्मण प्रधानाच्या

राणीकडे गेला असता ती त्याची कहाणी ऐकते. बापाने सांगितलेले ज्ञान समजावून घेते. त्याप्रमाणे वसा वसते. त्यामुळे ती सुखीसमाधानी होते. काही दिवसांनी राजाची राणी जगणे असह्य झाल्यामुळे आपल्या मुलांना बहिणीकडे काहीतरी मदत आणण्यासाठी पाठविते. तिची चार मुले चार रविवारी पाठविते. बहीण मुलांचे चांगल्या प्रकारे आदरातिथ्य करते. मुले परत जायला निघाली असता त्यांच्याजवळ मदत म्हणून सोनमोहरा पाठविते. पण 'दैवे दिलं कर्मानं नेलं. कर्माचं फळ पुढं उभं राहिलं. मावशीनं दिलं होतं, पण सर्व गेलं'.^३ असेच घडते.

जेव्हा राजाची राणी स्वतः बहिणीकडे जाते. तेव्हा बहीण वसा करत असते. तेव्हा ती म्हणते मलाही वसा सांग. पण बहीण तिला आठवण करून देते की, तू बापाची कहाणी ऐकली नाहीस म्हणून, तुला असे हलाखीचे दिवस आले. ती यावर उपाय म्हणून पुन्हा वसा वसते. त्यामुळे तिला सुखाचे दिवस येतात. राजा तिला घरी घेऊन जाण्यास येतो. तेव्हा वाटेत तिचे पाच मुक्काम पडतात. या मुक्कामात ती माळ्याला, म्हातारीला, काणा डोळा मांसाचा गोळा, मोळीविक्याला कहाणी सांगते आणि या सर्वांनाच कहाणी ऐकून भरपूर लाभ होतो. शेवटी सूर्यनारायण जेवायला आले असता, त्यांना पहिल्याच घासाला केस लागतो. म्हणूनच केस विंचरण्याचे काम कुठेही न करता मागील दारी केले जाते असे या कहाणीतून आपणाला आढळते. त्याचप्रमाणे ऋतुनुसार निसर्गाची पूजा करावी या हेतूने सहा ऋतूत पूजा करण्यासाठी सहा रेघांचे मंडळ, सहा सुतांचा तातू, त्याला सहा गाठी देऊन सहा मास चाळून व सहा मास पाळून आदित्यराणूबाईची पूजा करण्यास सांगितले आहे.

७) सोमवारची खुलभर दुधाची कहाणी :-

ही कहाणी आहे एका सामान्य स्त्रीची. तिच्यात असणाऱ्या असीम श्रद्धेची आणि निष्ठापूर्वक भक्तीची. या कहाणीतील राजा एकदा गावातील देवळाचा गाभारा दुधाने भरण्याचा विचार करतो. त्यासाठी प्रधानाच्या सांगण्यावरून गावचे सगळे दूध एकत्र करून गाभान्यात ओतण्याची आज्ञा देतो. पण, एवढे सगळे करूनही देवळाचा गाभारा भरत नाही. मात्र, एक म्हातारी बाई मुलाबाळांचा, लेकीसुनांचा, गाईवासरांचा म्हणजेच घरातील सर्वांचा आत्मा तृप्त

करून खुलभर (वाटीभर) दूध घेऊन देवळात जाते. शंकराची भक्तिभावाने पूजा करते. त्याक्षणीच एक चमत्कार घडतो. म्हातारीच्या खुलभर दुधाने गाभारा भरून जातो. म्हातारी राजाकडून अभय वचन घेऊन सर्वांचा आत्मा तृप्त करून त्याला गाभान्यात दूध ओतण्यास सांगते आणि पुन्हा एकदा गाभारा भरून जातो आणि राजाची इच्छा पूर्ण होते.

माणसाची देवावरील श्रद्धा ही त्याची मोठी शक्ती असते. याच श्रद्धेच्या बळावर तो अशक्य गोष्टी शक्य करून दाखवतो. असाच विश्वास तुकाराम महाराज आपल्या अभंगात सांगतात. म्हातारीची हीच श्रद्धा, आत्म्याची तृप्ती, मनाचं समाधान आणि घरच्यांना पोटभर जेऊ घालणं या गुणांमुळेच खुलभर दुधानेही गाभारा भरतो. माणसाची आपल्या कर्मावर, देवावर श्रद्धा हवी. माणसात असणारा देव ओळखावा त्या देवाची तृप्ती हीच खरी भक्ती हेच या कहाणीतून पटवून दिले आहे.

८) सोमवारची साधी कहाणी :-

देव भक्ताचा पाठीराखा असतो. तो भक्ताच्या हाकेला लगेचच उभा राहतो. भक्तासाठी वाटेल तो त्रास सहन करण्याची त्याची तयारी असते. जनाबाईच्या निस्सीम भक्तीवरून साक्षात विठ्ठल तिचा दास बनला हे आपणाला माहित आहेच. असाच काहीसा अनुभव प्रस्तुत कहाणीत आढळतो. एका ब्राह्मणाचा शिष्य तळ्यावरून घरी परत येत असताना त्याला मी येऊ? मी येऊ? असा आवाज ऐकू येत असे. तो मागे वळून पाहताच तिथे कोणी नसे. गुरुजींच्या सांगण्यावरून एक दिवस असा आवाज ऐकून तो 'ये' म्हणतो. गुरुजी पाहतात तर एक मुलगी असते. मग, ते त्या दोघांचे लग्न करून देतात. काही दिवसांनी तिचा पती श्रावणातील सोमवारी शंकराच्या पूजेसाठी जातो. आपणाला उशीर होणार असल्याने तो पत्नीला वाट न पाहण्यास सांगतो. सर्व कामकाज आटोपून ती जेवायला बसते. एक घास खाते न खाते तोपर्यंत तिचा पती घरी परत येतो. दार उघडण्यापूर्वी ती आपले ताट पलंगाखाली सरकवते. असा प्रकार चार सोमवारी घडतो. शेवटच्या सोमवारी एक चमत्कार घडतो. पलंगाखाली त्यांना उजेड दिसतो, म्हणून ते पाहतात तर ताटे रत्नांनी भरलेली आढळतात. पती या प्रकाराची विचारपूस करताच ती

सांगते माझ्या माहेरच्यांनी दिली आहेत. तेव्हा तो तिला माहेरी घेऊन जायला निघतो. बिचारी मनातून घाबरते. मनात शंकराची प्रार्थना करून अर्धघटकेचे माहेर मागून घेते. तिच्या निश्चयी, श्रेष्ठ भक्तीमुळे शंकर तिला प्रसन्न होतात. माहेरच्यांनी केलेले आदरातिथ्य पाहून तिचा पतीही खूष होतो. पण खुंटीवर हार विसरल्याने ते परत जातात तर तेथे काहीच नसते. मग, पत्नी अभय वचन घेऊन सगळी हकीकत त्याला सांगते. पत्नीच्या भक्तीमुळे आपण हे ऐश्वर्य उपभोगले असे समजून तो तिला माफ करतो.

एका सामान्य अशा स्त्रीची, तिच्या भक्तीची ही कहाणी आहे. मनापासून केलेल्या कोणत्याही गोष्टीत आपणाला देवाची साथ लाभते. कसल्याही फळाची अपेक्षा न ठेवता जे कर्म आपण करतो ते भक्तीने, श्रद्धेने केले म्हणजे देव आपणाला प्रसन्न होतो, तो आपल्या भक्ताची लाज राखतो हे या कहाणीत सांगितले आहे. या ठिकाणी भगवद्गीतेतील श्रीकृष्णाचा श्लोक आठवतो -

‘कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥”

म्हणजे प्रत्येकाने त्या स्त्रीप्रमाणे आपले कर्म, भक्ती प्रामाणिकपणे केली पाहिजे; म्हणजे परमेश्वर आपोआप आपणाला त्याचे चांगलेच फळ देतो.

९) सोमवारची फसकीची कहाणी :-

प्रस्तुत कहाणीतील व्रत हे लक्ष्मीप्राप्तीसाठी सांगितले आहे. एक सवाष्ण बाई एक उपडा, दुसरा उताणा म्हणजे एका हाताने लक्ष्मी घेऊन, दुसऱ्या हाताने ती गोरगरिबांना दान करणे या हेतूने पसाभर तांदूळ घेऊन श्रावणातील सोमवारी नंदीची व शंकराची मनोभावे पूजा करत असे. ‘जय महादेवा, घे फसकी व दे लक्ष्मी’ असे म्हणून पिंडीवर तांदूळ वाहत, असे या कहाणीत सांगितले आहे. विंदा करंदीकरांनी ‘देणान्याने देत जावे, घेणान्याने घेत जावे, देता देता एक दिवस देणान्याचे हातच घ्यावे’ असे म्हटल्याप्रमाणे ही सवाष्ण बाई निरिच्छ वृत्तीने मिळालेली सुखसंपत्ती दान करते.

१०) सोमवारची शिवामुठीची कहाणी :-

शंकर हा दीन दुबळ्यांचा, सामान्यजनांचा देव मानला जातो. याच शंकराच्या उपासनेने या कहाणीतील राजाची नावडती सून आवडती झाल्याचे आढळते. प्रस्तुत कहाणीतील राजाच्या चार सुनांपैकी एक नावडती सून होती. तिला जेवायला उष्टेमाष्टे आणि नेसायला जाडेभरडे याचप्रमाणे राहायला गुरांचे बेड आणि गुराख्यासारखे काम दिले जाई. त्यामुळे तिला चांगले दिवस येण्यासाठी ती नागकन्या - देवकन्या यांच्या समवेत शिवामुठीचा वसा वसते. दर सोमवारी रानात काट्याकुट्यांतून जाऊन तांदूळ, तीळ, मूग, जवस आणि सातू यांची शिवामूठ शंकराला वाहते. मनोभावे पूजा करते. एक दिवस सासरच्या लोकांच्या हट्टामुळे ती त्यांना घेऊन देवाच्या पूजेसाठी जाते. देवाची निष्ठेने प्रार्थना करते आणि घरातील माणसांना दर्शन देण्यासाठी साकडे घालते. देवालाही तिच्या निष्ठापूर्वक भक्तीमुळे दया येते. त्याच्या आशीर्वादाने पूजेच्या ठिकाणी सुवर्णाचे देऊळ येते. रत्नजडिताचे खांब होतात, हंड्या झुंबरे येतात आणि स्वयंभू महादेवाची पिंड तयार होते. शंकर सर्वांना दर्शन देतात. त्यामुळे राजाला खूप आनंद होतो. नावडतीच्या या भक्तने ती सर्वांचीच आवडती होते आणि राजा तिला सन्मानाने घरी परत आणतो, असे या कहाणीत सांगितले आहे.

११) नागपंचमीची कहाणी (१) :-

'सचित्र व सुबोध कहाण्यासंग्रह' या पुस्तकात नागपंचमीच्या दोन कहाण्या आढळतात. शेतकऱ्यांचा नाग हा अतिशय जवळचा मित्र असल्याने, त्याचे संवर्धन करण्याच्या हेतूने या कहाण्यात नागाची पूजा करण्यास सांगितले आहे. पहिल्या कहाणीत राजाच्या धाकट्या सुनेला माहेरचे कोणी नसल्याने नागच तिचा मामा होऊन तिला माहेरपणाला घेऊन जातो. तिथे भीतीने घाबरून गेल्याने नकळत नागिणीचे बाळंतपण करताना मुलीच्या हातातील दिवा खाली पडल्यामुळे पिल्लांची शोपटे भाजतात. थोड्या दिवसांनी पिल्ले सूड भावनेच्या हेतूने मुलीकडे गेली असता, त्यांना तिने नागाची पूजा मांडलेली दिसते. ती मनोभावे प्रार्थना करते की, तिचे हे नागभाऊ जिथे असतील तिथे सुखात राहोत. हे ऐकून नागाच्या पिल्लांचे मन द्रवते असे सांगितले आहे.

१२) नागपंचमीची कहाणी (२) :-

दुसऱ्या शेतकऱ्याच्या कहाणीत शेतकऱ्याकडून चुकून शेत नांगरताना नांगराचा फाळ नागकुळांना लागून ती मरण पावली. तेव्हा सुडाच्या प्रवृत्तीने नागिण शेतकऱ्याचा निर्वंश करते. त्याची एक मुलगी बाहेरगावी आहे हे कळताच नागिण तिकडे जाते. पाहते तर त्या मुलीने नागाची नागकुळे काढून, दूध- लाह्यांचा नेवैद्य दाखवून मनोभावे पूजा केली होती. मुलीने आपली पूजा केलेली पाहून नागिणीला स्वतःची चूक लक्षात येते. शेतकऱ्याच्या कुटुंबाला पुन्हा जिवंत करण्यासाठी ती मुलीजवळ अमृत देते, असे या कहाणीत सांगितले आहे.

आपल्या माहेरच्यांना सुखसमृद्धी मिळावी म्हणून दोन्ही कहाण्यांतील स्त्रिया पूजा करताना आपणास आढळून येतात. आजही समाजामध्ये नागपंचमीचे व्रत स्त्रिया भक्तिपूर्वक करताना दिसतात. नागांना त्रास होऊ नये म्हणून नागपंचमीच्या दिवशी जमीन खणत नाहीत. भाज्यां चिरत नाहीत, तव्यावर काही शिजवत नाहीत आणि तळलेले काही खात नाहीत. कितीही दुष्ट प्राणी असला आणि जर आपण भक्तिभावाने त्यांची चांगली आराधना केली, तर तो संतुष्ट झाल्यावाचून राहणार नाही असे सांगणारी ही कहाणी आहे.

१३) वर्णसटीची कहाणी :-

ज्यांचे आचरण पवित्र असेल त्यांचेच कल्याण होते. अशा स्वाभिमानी, निःस्वार्थी मुलीची हकीकत या कहाणीत सांगितली आहे. एका ब्राह्मणाच्या सहा मुली म्हणतात आम्ही सर्वजणी तुमच्या नशिबीच्या आहोत. पण सातवी मुलगी सांगते, मी माझ्या स्वतःच्या नशिबाची आहे. हे ऐकून बापाला खूप राग येतो. मग तो तिचे लग्न एका व्याधी उठलेल्या भिकारड्याशी लावून देतो. पुढे थोड्याच दिवसांनी त्या मुलीचा आजारी नवरा मरण पावतो. त्यावेळी ती रात्रभर प्रेताला मांडीवर घेऊन स्मशानात एकटी बसते. तेव्हा बाप तिला टोमणा देतो की, तुझं नशिबी कसं आहे ते बघ तूच ! मग, ती देवाचा धावा करते. शंकरपार्वतीला तिची दया येते. तिच्या चांगुलपणाच्या आचरणाने ते प्रसन्न होतात आणि तिला तिच्या मावशीकडून वर्णसटीचे पुण्य घेऊन येण्यास सांगतात. त्याप्रमाणे ती करते आणि तिचा नवरा पूर्ववत जिवंत होतो. तेव्हा ती बापाला भेटते

खूप वाईट वाटते. पण कोणतीही व्यक्ती परिस्थितीची गुलाम असते. समाजाची रीतच अशी आहे की, ज्या व्यक्तीजवळ श्रीमंती, संपत्ती आहे त्या व्यक्तीलाच समाजात मान, प्रतिष्ठा लाभते. याउलट, ज्याच्याजवळ श्रीमंती नसेल त्याच्या वाट्याला सदैव अपमानित जीवन दुःखच येते. या नियमानुसारच या कहाणीतील श्रीमंत भाऊ सहस्र भोजनाचे आमंत्रण सगळ्या गावाला देतो. पण, आमंत्रण देत नाही ते आपल्या गरीब बहिणीला. तिला वाटते भावाच्या लक्षात आले नसेल म्हणून ती आपुलकीच्या भावनेने न बोलवताच मुलाना घेऊन जेवायला जाते. तिला पाहताच भावाला खूप राग येतो. तो तिला उद्या न येण्यास सांगतो. दुसऱ्या दिवशी मुलांच्या हट्टासाठी, मुलांना चांगलेचुंगले पोटभर जेवण मिळेल या हेतूने भावाचे बोलणे मनावर न घेता पुन्हा जेवायला जाते. पुन्हा तसाच प्रकार घडतो. तरीही तिसऱ्या दिवशी ती न राहवून जेवायला जाते. तेव्हा मात्र भावाच्या तळपायाची आग मस्तकाला जाते आणि तो तिला हाताला धरून बाहेर हाकलून देतो.

घडलेल्या प्रकाराने ती खूप दुःखी होते आणि देवीची प्रार्थना करते. तिने केलेल्या शुक्रवारच्या व्रतामुळे देवी तिच्यावर प्रसन्न होऊन, तिला चांगले दिवस येताच भाऊ तिला जेवायला घरी बोलवितो. त्यावेळी ती त्याच्याकडे श्रीमंती थाटात जाते. त्यामुळे तो तिचे आदरातिथ्य योग्यरितीने करतो. जेवायला बसली असता ती आपले दागिने पाटावर ठेवते आणि प्रत्येक दागिन्यावर पदार्थातील एक एक घास ठेवते. या प्रकाराबद्दल भावाने विचारपूस केली असता ती सांगते की, दादा हे जेवण या लक्ष्मीचे आहे. माझे जेवण तर मी सहस्र भोजनादिवशीच जेवले. हे ऐकताच भावाला आपली चूक उमगत आणि तो तिची माफी मागतो. काहीही झाले तरी रक्ताची नाती किंवा बहीण-भावाचे प्रेम न तुटणारे असते. या जगात पैशापेक्षाही माणुसकीला, माणसां-माणसांतील नात्यांना जास्त महत्त्व असते असे या कहाणीत सांगितले आहे.

१६) शनिवारची मारुतीची कहाणी :-

मनुष्य अगदी गरीब असला तरी त्याने आपल्या हातून होईल तेवढा परोपकार करावा. त्या परोपकाराचे फळ त्याला या जन्मात मिळतेच असे या कहाणीत सांगितले आहे. या कहाणीतील ब्राह्मणाची सून दारी आलेल्या अनोळखी मुलाला न्हाऊमाखू घालते. पोटभर जेवायला

वाढते आणि उरलेसुरले आपण खाते. असे चार शनिवारी घडते. आपल्याजवळ असेल त्यातले थोडेसे ती दुसऱ्याला देते. तिच्या या परोपकारी वृत्तीने तिला मारुती प्रसन्न होतो. तिच्या संपूर्ण घराचा कायापालट होऊन तिला ऐहिक सुखसमृद्धी लाभते. तिने थोडासा दानधर्म केल्याने तिला चांगलेच फळ मिळते असे या कहाणीत सांगितले आहे.

१७) संपत शनिवारची कहाणी :-

या शनिवारच्या दुसऱ्या कहाणीत शनिदेव कुष्ठरोग्याच्या रूपाने एका गरीब ब्राह्मणाच्या दारी येतात. तेव्हा ब्राह्मणाच्या दोन सुना त्याला रिकाम्या हाताने परत पाठवितात. तिसरी सून मात्र दारी आलेल्या कुष्ठरोग्याला तेल लावून न्हाऊमाखू घालते. गरमागरम भाजीभाकरी खाऊ घालून त्याचा आत्मा तृप्त करते. आपली उष्टी पत्रावळ वळचणीला खोचून शनिदेव अदृश्य होतात. धाकट्या सुनेने आपल्यापरीने जमेल तेवढी कुष्ठरोग्याच्या रूपात आलेल्या शनिदेवाची सेवा केल्यामुळे शनिदेव तिला प्रसन्न होतात. त्यांच्या आशीर्वादाने घरातील हंडीमडकी धनधान्यांनी भरून जातात आणि सर्वांना पोटभर जेवण मिळते. मग सर्वजण नित्यनेमाने शनिदेवाची पूजा करू लागतात. 'अतिथी देवो भव' या उक्तीप्रमाणे दारी आलेल्या अतिथीचा आत्मा तृप्त केल्यास देव आपणाला काही कमी पडू देत नाही असे प्रस्तुत कहाणीत सांगितले आहे.

१८) पिठोरीची कहाणी :-

कोणतीही आई सतत आपल्या मुलांची काळजी करत असते. आपल्या मुलांसाठी ती कष्ट सोसते. आपले मूल दीर्घायुषी असावे, जिवंत असावे असे तिला मनोमन वाटत असते. मुले जिवंत राहावीत यासाठी ही कहाणी येथे दिली आहे. ज्या दिवशी ब्राह्मणाच्या बापाचे श्राद्ध असे त्याचदिवशी त्याची सून बाळंत होऊन, दुर्दैवाने तिचे मूल मरत असे. त्यामुळे श्राद्धाला आलेले ब्राह्मण उपाशीपोटी निघून जात. असा प्रकार सहा वर्षे घडतो. पुन्हा सातव्या वेळेसही असाच प्रकार घडल्याने मानवी स्वभावानुसार सासरा सुनेला रागाने घराबाहेर हाकलून देतो. बिचारी सून रानोमाळ भटकत एका जंगलात येते. तिथे तिला झोटिंगाची बायको भेटते. ती सहानुभूतीपूर्वक सांगते की, तू इथून निघून जा. नाहीतर माझा नवरा झोटिंग तुला मारून टाकेल. ती आपली

हकीकत तिला सांगते. झोटिंगाच्या बायकोलाही मातृत्वाचा गहिवर येऊन तिची दया येते. कारण, तीही एक स्त्रीच असते. नागकन्या- देवकन्या साती आसरांबरोबर शिवलिंगाची पूजा करतात तिथे जाण्यास तिला सांगते म्हणजे तिला काहीतरी तेथे मदत मिळेल.

आपल्या भारतीय संस्कृतीत 'अतिथी देवो भव' याला खूप महत्त्व आहे. दारी आलेल्या याचकाला रिकाम्या हाताने परत पाठविले जात नाही. त्याचे आपआपल्यापरीने स्वागत केले जाते. तसेच काहीसे या कहाणीत आढळते. नागकन्या-देवकन्या साती आसरांसह वसा वसताना तिथे कोणी अतिथी आहे का? असे विचारताच ती अतिथी असल्याची कबुली देते. मग त्या सर्वजणी तिची मुले जिवंत होण्यासाठी तिला चौसष्ट योगिनींची पूजा करण्यास सांगतात आणि मृत्यूलोकात हे व्रत नसल्याने मुलेबाळे न दगावण्यासाठी हे व्रत मृत्यूलोकात घेऊन जाण्यास सांगतात. याप्रमाणे व्रत केल्याने तिची सर्व मुले जिवंत होतात. आपली सात नातवंडे पुन्हा जिवंत झाल्याने सासऱ्यालाही खूप आनंद होतो, असे या कहाणीत सांगितले आहे.

१९) ऋषिपंचमीची कहाणी :-

पूर्वीच्या काळी एखाद्या स्त्रीला विटाळ आला की बाहेरची समजली जात. तिच्या हातचे अन्न खाणे किंवा तिचा स्पर्श करून घेणे टाळले जाई. यापाठीमागे दोन कारणे असावीत. एक म्हणजे तिला पूर्णपणे विश्रांती मिळावी हा हेतू असावा आणि दुसरे शास्त्रीय कारण म्हणजे विटाळाच्या काळात स्त्रीच्या शरीरातून काहीतरी दूषित वायू बाहेर पडत असावेत. म्हणून तिला वेगळी वागणूक दिली जात असावी. 'नासा' हे जगातील प्रसिद्ध अंतराळ संशोधन केंद्र आहे हे आपणाला माहित आहे. पण यामध्येही ज्या स्त्रिया विटाळश्या आहेत त्यांना विटाळाच्या काळात तीन दिवस सुट्टी देऊन न येण्यास सांगितले जाते असे पहावयास मिळाले. कदाचित हे शास्त्रीय कारण गृहीत धरूनच एखाद्या स्त्रीने विटाळ घरात कालविला तर त्याचे पाप तिला लागत असेल असे वाटते. प्रस्तुत कहाणीतील स्त्री अशाच प्रकारचा विटाळ घरात कालविते. त्यामुळे त्याच्या दोषाने दोघा नवरा-बायकोंना बैलाचा व कुत्रीचा जन्म मिळतो. त्यांचा मुलगा दरवर्षी न चुकता श्राद्ध घालत असे. या वेळेस श्राद्धादिवशी केलेल्या स्वयंपाकात साप आपली गरळ टाकतो हे कुत्री

पाहते. मातृप्रेमाच्या भावनेने आपल्या मुलाला पाप लागू नये, ब्राह्मणांनी ते अन्न खाऊ नये म्हणून कुत्री पातेल्यात तोंड घालते. हा प्रकार सुनेने पाहिल्यामुळे ती जळत्या कोलिताने कुत्रीला खूप मारते आणि उपाशी ठेवते.

इकडे बैलालाही मुलगा दिवसभर नांगराला जुंपतो. तोंड बांधून मारतो आणि उपाशी ठेवतो. जेव्हा मुलगा कुत्री आणि बैल यांच्यातील संभाषण ऐकतो त्यावेळेस तो मनोमन दुःखी होतो. आईवडिलांची पापापासून मुक्त होण्यासाठी आणि रजस्वलादोष नाहीसा होण्यासाठी तो ऋषींच्या सांगण्यावरून अरुंधतीसह सप्तऋषींची पूजा करतो. भाद्रपद महिन्यातील शुद्ध पक्षातील पंचमीला हे व्रत करतात. दुपारच्या वेळी नदीवर जाऊन आघाड्याची प्रार्थना करून लाकडाने दात घासावे, आवळकाठी आणि तीळ वाटून केसांना लावून आंघोळ करावी याप्रमाणे सात वर्षे व्रत करावे असे या कहाणीत सांगितले आहे. मुलाच्या या व्रताच्या पुण्याईने आईवडिलांना मोक्ष मिळतो.

२०) ज्येष्ठागौरीची कहाणी :-

प्रस्तुत कहाणीत एक गरीब ब्राह्मण बाई मुलीच्या हट्टामुळे घरात काहीच शिल्लक नसताना ज्येष्ठागौर व कनिष्ठागौर यांची स्थापना करते. घरातील धान्याची रिकामी हंडीमडकी धनधान्यांनी भरून जातात. महातारीच्या रूपाने साक्षात देवीच त्या पती-पत्नींना दर्शन देते. त्यामुळे गौरीचा थाटमाट योग्यरित्या पार पडतो. देवीच्या कृपेने मिळालेली ऐहिक सुखसमृद्धी कमी होऊ नये म्हणून गौरी ब्राह्मणांना वाळू देते. ती वाळू हंड्यामडक्यांवर, पेटीत, फडताळात, गोठ्यात सर्व घरभर टाकण्यास सांगते. भाद्रपद महिन्यात तळ्यातील दोन खड्यांची ज्येष्ठागौर व कनिष्ठागौर म्हणून स्थापना करून, दुसऱ्या दिवशी घावनगोड, तिसऱ्या दिवशी खीर पोळीचा नेवैद्य दाखवून सवाष्णीची ओटी भरून, हळदकुंकू वाहून तिची पाठवण करण्यास या कहाणीत सांगितले आहे. भक्ताजवळ देवाला देण्यासाठी भक्तिशिवाय काहीही नसते. या कहाणीत दांपत्यांच्या भक्तीमुळे, देवावरील श्रद्धेमुळे अखेर देव त्यांना संतुष्ट करतो. देव भक्ताचा भुकेला असतो याचा प्रत्यय इथे येतो.

२१) ललिता पंचमीची कहाणी :-

माणसाने घेतलेले कोणतेही व्रत त्याची काटकसर न करता श्रद्धेने, निष्ठापूर्वक केले तर त्याचे चांगले फळ त्याला मिळते. अन्यथा उपांगललितापंचमीच्या कहाणीप्रमाणे त्याच्यावर अनेकविध संकटे कोसळतात. या कहाणीतील दोघे भाऊ आईवडिलांच्या मृत्यूनंतर ललितापंचमीचे व्रत भक्तिभावाने करतात. काही दिवसांनी धाकटा भाऊ या व्रताची हेळसांड करतो. त्यामुळे त्याला दारिद्र्यावस्था प्राप्त होते. पण, कर्मधर्म संयोगाने तो ज्या नगरात येतो, तिथे उपांगललितेचे देऊळ आढळते. राजाकडून देवीच्या करंड्याचे झाकण प्रसाद म्हणून तो घेऊन येतो. काही दिवसांनी त्याची मुलगी खेळता खेळता ते झाकण नदीवर घेऊन जाते. त्या झाकणातून पाणी एका वाहत आलेल्या प्रेतावर शिंपडल्यामुळे ते प्रेत जिवंत होऊन, त्याला पुरुषाचा सुंदर देह प्राप्त होतो. ती स्वतः त्याला सांगते की तुम्ही माझ्या घरी जेवायला या आणि अपोषणी हातारत धरून लग्नासाठी हट्ट धरा म्हणजे बाबा आपल्या लग्नाला परवानगी देतील. इथे स्त्रीचे बुद्धिचातुर्य आणि श्रेष्ठत्व दिसून येते. ठरल्याप्रमाणे त्यांचे लग्न होते. पण जातेवेळी मुलगी प्रसादाचे झाकण आणि ललितापंचमीचे व्रत घेऊन जाते. तिथे ती नित्यनेमाने हे व्रत करते. याउलट, इकडे तिच्या आईचा असा समज होतो की, मुलीने झाकण नेल्यामुळे आपल्याला वाईट अवस्था प्राप्त झाली. मग ती मुलीच्या नवऱ्यालाच ठार मारून ते झाकण परत मिळविते. कुठलीही आई सतत आपल्या मुलांच्या कल्याणाचाच विचार करत असते. पण जेव्हा स्वतःच्याच जीवावर बेतते तेव्हा हीच आई क्रूर रूप धारण करून आपल्याच मुलांचे अकल्याण करते त्याप्रमाणेच शरीरातील षड्रिपू जागे झाल्याने अशीच आई या कहाणीत आपणाला आढळते.

मुलीने नित्यनेमाने व्रत केल्यामुळे तिचा नवरा जिवंत होतो. वास्तविक पाहता त्या झाकणात कोणतीच शक्ती नसते. तरीही मुलीची आई अशी वाईट वागते. जेव्हा तिला कळते की, आपला जावई जिवंत झाला. तेव्हा ती मुलीकडे जाऊन आपली चूक कबूल करून त्यांची माफी मागते. वारंवार संकटामागून संकटे कोसळू लागल्यानंतर शेवटी वैतागून हा धाकटा भाऊ मोठ्या भावाकडे जातो आणि आपल्याच बाबतीत असा प्रकार का घडतो? याची विचारणा करतो.

त्यावेळी मोठा भाऊ त्याला समजावून सांगतो की, तू ललितापंचमीचे व्रत नित्यनेमाने करत नाहीस. व्रताची हेळसांड करतोस. आपण घेतलेले व्रत किंवा दैनंदिन जीवनातील कोणतेही काम उन्मत्त न होता श्रद्धेने, भक्तीने निश्चितपणे पार पाडले तरच आपणाला त्याचे चांगले फळ मिळते असे प्रस्तुत कहाणीत सांगितले आहे.

२२) सोळा सोमवारांची कहाणी :-

कोणत्याही व्यक्तीला श्रीमंतीचा अहंकार निर्माण झाला की त्याच्यावर संकटे कशी कोसळतात ते या कहाणीत आढळून येते. प्रस्तुत कहाणीत एक ब्राह्मण मनोभावे इच्छित हेतू मनात धरून सोळा सोमवारांचे व्रत करतो. हे सोळा सोमवारांचे व्रत कडक असल्यामुळे सहजासहजी पूर्ण होत नाही. त्यासाठी कष्ट सोसावे लागतात. खडतर तपश्चर्या करावी लागते. ज्यावेळी ब्राह्मणाचे व्रत पूर्ण होते त्यावेळी उद्यापनादिवशी देवळात शंकरासाठी चूर्मा न्यायला उशीर होतो. तेव्हा ब्राह्मणाचा मुलगा राणीकडे निरोप पाठवितो की पाच शेर कणकीचा चूर्मा पाठवून दे. चुर्याला लोक हसतील म्हणून राणी एका तबकातून पाचशे रूपये पाठवून देते. चूर्मा वेळेवर आला नाही म्हणून ब्राह्मणाच्या व्रताचा भंग होतो आणि देव त्याला राणीला घरातून हाकलून देण्यास सांगतो. राणी फिरत फिरत एका नगरात येते. पण तिथे एका म्हातारीच्या घरी राहिली असता, चिवटे विकायला गेल्यावर ती चिवटे वाऱ्याने उडून जातात. त्यामुळे म्हातारी तिला हाकलून देते. नंतर, एका तेल्याच्या घरी गेली असता, तेलाच्या घागरीतील तेल नाहीसे होते. वाटेत जाताना नदी लागताच नदीचे पाणी आटून जाते. पुढे एक सुंदर तळे लागल्यानंतर, तळ्यातील पाण्यात किडे पडून ते पाणी नासून जाते. त्यामुळे गुराखी आणि गुरेढोरे तान्हेली परत जातात. पुढे ती एका गोसाव्याच्या घरी गेली असता, जिकडेतिकडे तिची नजर जाताच ज्या वस्तूला ती पाहते त्या वस्तूत किडे पडतात, काही जिनसा आपोआप नाहीशा होतात. मग, यावर उपाय म्हणून गोसावी राणीकडून सोळा सोमवारांचे व्रत करून घेतो. त्यामुळे तिची दृष्टी चांगली होऊन देवाचा कोप नाहीसा होतो. काही दिवसांनी राजाला राणीच्या भेटीची इच्छा निर्माण होऊन तो दुतांकरवी राणीला शोधून काढतो आणि पुन्हा नव्याने तिच्यासोबत संसार करतो. म्हणतात ना- 'गर्वाचे घर

खाली' त्याप्रमाणेच राणीला या मधल्या काळात अनेक हालअपेष्टा सहन कराव्या लागल्या. कष्ट सोसावे लागले, अनेक यातना भोगाव्या लागल्या. तेव्हा कुठे तिला सुखाची किंमत कळते आणि तिला असणारा ऐहिक सुखसमृद्धीचा अहंकार, गर्व नाहीसा झाला याचा प्रत्यय या कहाणीत येतो.

त्याचप्रमाणे या कहाणीतील गुरव सोळा सोमवारांचे व्रत करतो. त्यामुळे त्याचा कोड बरा होतो. कार्तिकस्वामी घरी परत येण्यासाठी पार्वतीदेखील हे व्रत करते आणि तिची इच्छा पूर्ण होते. तसेच ब्राह्मणाची बायको पुत्रप्राप्तीच्या आशेने व्रत करते व त्याचे फळ तिला मिळते. राज्यप्राप्तीच्या उद्देशाने हा मुलगासुद्धा हे व्रत करतो आणि कर्मधर्मसंयोगाने तो राजा बनतो. अशा प्रकारे ज्यांनी कोणी हे सोळा सोमवारांचे व्रत केले. त्यांचे हेतू इच्छित मनोकामना पूर्ण झाल्या. मात्र व्रताची हेळसांड झाली किंवा व्रताचा भंग झाला तर त्याच्यावर देवाचा कोप निश्चितच होतो. शिवाय आपण घेतलेले व्रत विधीनुसार योग्यरित्या पूर्ण केले तर त्याचे चांगलेच फळ आपणाला मिळते हेच या कहाणीत सांगितले आहे.

२३) वसुबारसेची कहाणी :-

प्रस्तुत कहाणीत म्हातारीच्या सुनेच्या हातून नकळतपणे गाईची गव्हाळे -मुगाळे नावाची वासरे ठार मारली जातात. ती त्यांना चिरून, शिजवून ठेवते. घरी आल्यानंतर तांबडे मांस पाहून म्हातारी घाबरते. सुनेकडून चूक झाली म्हणून ती वासरांना जिवंत करण्यासाठी देवाचा धावा करते. असे घडले नाही तर स्वतःचा जीव देण्याची तयारी दाखविते. आईचे मुलावर जेवढे प्रेम असते तेवढेच प्रेम या प्राणिमात्रांचे आपल्या मुलांवर असते. गाई कुरणातून संध्याकाळी घरी आल्यानंतर वासरे दिसेनात म्हणून हंबरडा फोडून कासावीस होतील हे म्हातारीच्या लक्षात आल्यामुळे ती आपल्या निश्चयावर ठाम राहून देवाची प्रार्थना करते. म्हातारीला गायीची दया आलेली पाहून आणि तिचे निष्कपट अंतःकरण पाहून म्हातारीच्या भक्तीमुळे देव वासरांना जिवंत करतो. त्याक्षणीच वासरे उड्या मारत गाईजवळ जातात आणि गायीचे हंबरणे बंद होते. कोणत्याही आईला आपले मूल कसेही असले तरी जिवापाड प्रिय असते याचा प्रत्यय इथे येतो. म्हातारी गाईगोऱ्यांची पूजा करून त्यांना नेवेद्य दाखविते. तेव्हापासूनच आपल्याकडे वसुबारस म्हणजे

गायीची पूजा करण्याचा दिवस साजरा केला जातो. म्हातारी देवाचे आभार मानते आणि समाधानी होते.

२४) श्रीविष्णूची कहाणी :-

जो सद्धर्मने वागतो व सत्कर्म करण्यात आपले आयुष्य घालवितो त्याला अखेर देव भेटल्याशिवाय रहात नाही. ते पटवून देण्यासाठी श्रीविष्णूची कहाणी येथे दिली आहे. या कहाणीत सप्तक्या नावाचा ब्राह्मण श्रीविष्णू भेटावा म्हणून अठ्ठ्याऐंशी सहस्र वर्षे तप करतो. तो दररोज सकाळी वनात जाऊन तेथील फळे आणित असे. त्यांचा उत्तम पाक करून त्याचे पाच भाग करीत असे. त्यातील एक एक भाग देवाला, अतिथीला, ब्राह्मणाला, गायीला देऊन उरलेसुरले आपण खाई. महाविष्णू प्रसन्न झाल्यानंतर तो म्हणतो, "राज्य नको, भांडार नको, संसारीचं सुख नको, तुझं माझं एक आसन, तुझी माझी एक शेज, तुझी माझी एक स्तुती." म्हणजे देव भेटावा म्हणून माणूस कितीही कष्ट करायला तयार असतो, असे कहाणीतून दिसून येते.

२५) बोडणाची कहाणी :-

देव आपल्या भक्ताची कधीही उपेक्षा करीत नाही असे प्रस्तुत कहाणीत सांगितले आहे. ब्राह्मणाच्या नावडत्या सुनेला अनेक हालअपेष्टा सहन कराव्या लागत होत्या. कुळधर्म, कुळाचारादिवशीही तिला सहभागी करून घेतले नव्हते. त्यामुळे तिला खूप वाईट वाटते आणि ती मनोभावे देवीची प्रार्थना करते. तेव्हा रात्री स्वप्नात देवीने दिलेल्या दृष्टांतानुसार ती सकाळी उठून दहीदूध विरजून ठेवते आणि एका खड्याची देवी म्हणून स्थापना करून एकटीच बोडण भरते. देवीच्या कृपेने तिला ऐहिक सुखसमृद्धी प्राप्त होते. ती सर्वांची आवडती होते आणि ब्राह्मण तिला सन्मानाने पुन्हा आपल्या घरात घेतो असे या कहाणीत सांगितले आहे.

२६) सोमवतीची कहाणी :-

अवसेच्या मागे समाजमनाचा जो दृष्टिकोन आहे की, अवसेला चांगले काम करू नये, अवस ही वाईट असते तो पूर्णपणे चुकीचा आहे. त्यापाठीमागे अंधश्रद्धेचें एक मोठे वलय निर्माण झालेले दिसते. या कहाणीतील सोमा परटीण मनःपूर्वक सोमवती अवसेचे व्रत करते. त्यामुळे

तिला असे पुण्य लाभते की, तिच्या घरातील कोणतीही व्यक्ती मरण पावत नसते. ब्राह्मणाच्या मुलीचे वैधव्य टळण्यासाठी ही सोमा तिथे अगत्याने हजर राहते आणि त्या मुलीच्या नवऱ्याचे प्राण वाचवते. ती घरी परत यायला निघाली असता वाटेत तिला सोमवारीच अवस पडते. जाता जाता वाटेतच तिचे व्रत मोडण्यासाठी एक बाई येते आणि म्हणते मला हा कापसाचा भारा जड झाला आहे तो खाली उतर. तेव्हा ती सांगते, माझे सोमवारचे व्रत आहे. मी कापसाला शिवत नाही. ती तशीच पुढे जाते. तिथेच एका नदीच्या काठी पिंपळाच्या झाडाखाली श्रीविष्णूची पूजा करते. पिंपळाचे झाड चिरतरुण मानले जाते. त्याला कधीही वृद्धत्व येत नाही किंवा त्याला वाढविण्यासाठी, जोपासण्यासाठी वेगळी अशी कोणतीच मशागत करावी लागत नाही. सोमा वाळूचे एकशे आठ खडे घेऊन, पिंपळाला प्रदक्षिणा घालते. त्यामुळे तिचे संपलेले पुण्य पुन्हा तिला प्राप्त होते. या पुण्यामुळे ती घरी नसताना तिचा मेलेला मुलगा, नवरा, जावई हे सर्वजण पुन्हा जिवंत होतात. असे या कहाणीत सांगितले आहे. त्याचप्रमाणे प्राणी, पक्षी हे मानवाला कशा प्रकारे वेळोवेळी सहकार्य करतात तेही येथे आपणांस दिसून येते. याच प्रकारे प्राणी माणसाला मदत करताना 'हितोपदेश' व 'पंचतंत्र' या कथासंग्रहात पहावयास मिळतात.

२७) शिळासप्तमीची कहाणी :-

एका राजाने एक गाव वसविले. जवळच एक तळे बांधले. पण तळ्याला पाणी लागेना. त्याने जलदेवतांना प्रसन्न करून घेतले तेव्हा जलदेवतांनी राजाच्या सुनेच्या मोठ्या मुलाचा बळी देण्यास सांगितले. पुष्कळ लोकांच्या जीवापेक्षा नातवाचा जीव महत्त्वाचा नाही. पाण्याविना आपल्या रयतेचा जीव जाण्यापेक्षा आपल्या नातवाचा बळी देऊन जर आपली रयत सुखी होणार असेल तर एवढे वैयक्तिक दुःख भोगावे लागले तरी चालेल या भावनेने तो नातवाचा बळी देतो. जलदेवता प्रसन्न होऊन तळ्याला पाणी लागते. सून माहेराहून येताना मामंजीनी बांधलेल्या तळ्यातील पाणी पाहून तिला श्रावण शुद्ध सप्तमीची आणि वशाची आठवण होते. तळ्यात उभं राहून तिने देवीची प्रार्थना केली की 'जयदेवी ! आई माते ! आमचे वंशी कोणी पाण्यात बुडाले असतील ते आम्हास परत मिळोत'.

तिच्या नकळत तळ्यात बळी दिलेला मुलगा तिचा पाय ओढू लागतो. पाय कोण ओढत आहे. म्हणून ती पाहू लागली तर, तिचा मुलगा तिला दिसतो. ती आश्चर्याने त्याला कडेवर घेऊन सासरी येते. सून तिच्या मोठ्या मुलासह येत आहे, हे कळताच राजालाही आश्चर्य वाटले. राजा तिची माफी मागतो आणि विचारतो, आम्ही बळी दिलेला तुझा मुलगा परत कसा आला? ती सांगते की, मी जलदेवतांची प्रार्थना करून शिळासप्तमीचा वसा केल्याने हे मूल जळातून माझ्यापुढे आले आणि मी त्याला घेऊन घरी आले. चांगल्या कर्माचे फळ चांगलेच मिळते हेच यातून सांगितले आहे.

२८) मंगळागौरीची कहाणी :-

एका वाण्याला मूलबाळ नव्हते. त्याच्या घरी रोज एक साधू येऊन 'अल्लख निरंजन' म्हणून पुकारा करी. वाण्याची बायको भिक्षा वाढायला आली की, 'निपुत्रकाच्या हातची भिक्षा घेत नाही.' असे म्हणून निघून जाई. त्यामुळे दुःखी-कष्टी झालेल्या नवरा-बायकोनी दाराच्या आड लपून अल्लख म्हणताच भिक्षा घातली. या कृतीने रागावून तो साधू वाण्याच्या बायकोला शाप देतो. 'तुला मूलबाळ होणार नाही'. तिने उःशाप मागितल्यावर तो उपाय सांगतो. त्यानुसार वाण्याला देवी प्रसन्न होते व म्हणते, 'तुझ्या नशिबी संतती नाही. अल्पायुषी पुत्र घेतलास तर गुणी मिळेल, दीर्घायुषी घेतल्यास जन्मांध होईल. कन्या घेतलीस तर बाल विधवा होईल. इच्छा असेल ते मागून घे.' त्यावर तो गुणी पण अल्पायुषी पुत्र मागतो. यथावकाश मुलगा मोठा होतो. मुलगा विवाहयोग्य होऊनही त्याचा विवाह का करत नाही? म्हटल्यावर त्याची आई म्हणते काशीयात्रेशिवाय लग्न करणे नाही, असा माझा नवस आहे आणि मामाबरोबर ती मुलास काशीयात्रेस पाठविते. वाटेत एका गावात त्यांचा मुक्काम पडल्यावर, तेथे खेळणाऱ्या मुलींच्या संवादातून मामाच्या असे लक्षात येते, एका मुलीची आई मंगळागौरीचे व्रत करत असल्याने, त्यांच्या कुळवंशात कोणी विधवा होणार नाही. या मुलीशी जर आपल्या भाच्याचे लग्न झाले तर तो दीर्घायुषी होईल असे मामास वाटते.

त्याचदिवशी त्या मुलीचे लग्न असते. त्यादिवशी तिचा होणारा नवरा आजारी पडतो व

त्या जागी हा भाचा उभा राहतो. दोघांना गौरीहारापाशी निजविले असता, त्या मुलीच्या स्वप्नात देवी येते आणि सांगते, ' अगं अगं मुली, तुझ्या नवऱ्याला दंश करायला सर्प येईल, त्याला पिण्याकरिता दूध ठेव. एक कोरा करा जवळ ठेव. दूध पिऊन सर्प कन्यांत शिरेल. अंगच्या चोळीनं तोंड बांधून टाक. सकाळी उठून आईला ते वाण दे !' सकाळी उठल्यावर तिचा नवरा भूक लागली असे म्हणू लागला. तेव्हा त्याला तिने लाडू दिले आणि त्याने तिला अंगठी दिली. ठरल्याप्रमाणे मामा-भाचे मार्गस्थ झाले. आईला दिलेले वाण आईने उघडून बघितले तेव्हा त्यातून हार निघाला. आईने तोच हार मुलीच्या गळ्यात घातला.

दुसऱ्या दिवशी पहिला नवरा मुलगा मांडवात आल्यावर, ' हा माझा नवरा नाही. मी त्याच्याबरोबर खेळत नाही.' तिचा नवरा शोधण्यासाठी तिचे आईवडील अन्नछत्र सुरू करतात. इकडे मामा-भाचे काशीस पोहचतात. तिथे भाच्यास मूर्च्छा येते. यम प्राण नेण्यास आला असता, मंगळागौर त्याला अडविते. तिथे भाच्याचे मरण टळते. परतीच्या प्रवासात ते त्या गावात येतात. अन्नछत्रात जेवायला गेले असता, पाय धुताना ती नवऱ्याला ओळखते व तो अंगठी ओळखतो आणि सर्वजण सुखाने नांदतात.

२९) शुक्रवारची कहाणी :-

एका राजाला मुलगा नव्हता. तेव्हा राणीने एका सुईणीला बोलावून, तिला नाळवारीसह एक मुलगा गुपचूप आणून देण्यास सांगितला. त्या बदल्यात सुईणीला भरपूर पैसा देण्याचे ठरले. तिने ही गोष्ट मान्य करून, ती त्या तपासावर राहिली. गावात एक गरीब ब्राह्मणाची बायको गरोदर राहिली. सुईणीने तिच्या घरी जाऊन सांगितले की, बाई तू गरीब आहेस. तुझे बाळंतपण मी फुकट करीन. ती बाई हो म्हणाली. नंतर सुईणीने राणीला सांगितले की, आपल्या नगरात अमुक एक बाई गरोदर आहे. लक्षणे सर्व मुलाचीच दिसतात. तेव्हा आपल्या घरापासून तिच्या घरापर्यंत एक गुप्त भुयार तयार करा. तुम्हाला दिवस गेल्याची अफवा पसरवा. त्याप्रमाणे राणीने डोहाळ्याचे नाटक करून, पोट मोठे दिसण्याकरता त्यावर लुगड्यांच्या घड्या बांधल्या.

ब्राह्मण बाईचे पोट दुखू लागता, राणीनेही पोटात दुखण्याचे ढोंग केले. इकडे सुईणीने बाईची पहिली वेळ आहे असे सांगून तिचे डोळे बांधले. ती बाळंतीण होऊन मुलगा झाला.

सुईणीने एका दासीकरवी भुयाराच्या वाटेने मुलाला राणीकडे पाठविले आणि वरवंट्याला एक कुंचा बांधून बाईपुढे ठेवला. तिला वरवंटाच झाला असे सांगितले. ती बाई नशिबाला दोष देत दुःखी झाली. राणी बाळंतीण झाल्याची बातमी पसरून सगळीकडे मुलाचे कौतुक झाले.

ब्राह्मण बाईने नेम केला श्रावण महिन्यात दर शुक्रवारी ती जिवतीची पूजा करू लागली. पूजा झाल्यावर ती आपल्या मुलांचे सुख चिंतायची व म्हणायची, 'जय जिवतीआई माते ! जिथं माझं बाळ असेल, तिथं खुशाल असो.' राजपुत्र मोठा झाल्यानंतर त्याची नजर तिच्यावर गेली. तिला रात्री भेटण्यासाठी तिच्या घरी गेला असता, त्याचा वासराच्या शेंपटीवर पाय पडला. वासरू बोलून जाते की, 'कुणी पापी माणसानं माझ्या शेंपटीवर पाय दिला.' तेव्हा त्याची आई म्हणते, 'जो आपल्या आईकडे जावयास भीत नाही, तो तुझ्या शेंपटीवर पाय देण्यास भिईल काय?' हे ऐकून राजपुत्र घरी येतो आणि काशीस जातो. काशीस जाताना एका ब्राह्मणाच्या घरी राहतो. त्या ब्राह्मणाला पुष्कळ मुले होतात. पण ती पाचवी-सहावीच्या दिवशीच मरत असत. राजा आला तेव्हा पाचवीचा दिवस होता. राजा दारात झोपला होता. सटवी रात्री येते आणि म्हणते, 'वाटेत कोण झोपलं आहे ?' तेव्हा जिवती उत्तर देते की 'ते माझं नवसाचं बाळ झोपलं आहे. मी त्याला ओलांडू देणार नाही.' हा संवाद ब्राह्मण पती-पत्नीने ऐकला. सटवी-जिवती निघून गेल्या. सकाळी ब्राह्मणाने राजाचे पाय धरले आणि म्हणाला, 'तुमच्यामुळे आमचा मुलगा जगला. आजचा दिवस मुक्काम करा.'

पुढे काशी यात्रा केल्यानंतर पिंड देण्याच्या वेळेस दोन हात वर येतात. त्याचे कारण ब्राह्मणाला विचारले असता, गावातील सर्व लोकांना जेवायला बोलावल्यानंतर समजेल. म्हणून तो लोकांना चूलबंद आमंत्रण देतो. ब्राह्मणीचेही जिवतीचे नेम पाळले गेल्याने तीही जेवायला येते. ती ज्या पंक्तीत जेवायला बसलेली असते तिथे तूप वाढत वाढत राजा येतो, बाईला पान्हा फुटतो. इथे बहिणीबाईंनी आईचे केलेले वर्णन आठवले.

'नही वळखत कान्हा । तिले गाय म्हणू नही ।

जिले नही फूटे पान्हा । तिले माय म्हणू नही ॥'

ज्या आईला आपल्या मुलाला बघून पान्हा फुटत नाही तिला माय म्हणजे आई म्हणू नये. मग, ही ब्राह्मण स्त्री आईच्या या मापदंडास नक्कीच उतरते. राजा रूसून निघून जातो. असे होण्याचे कारण आईला विचारतो, तेव्हा ती सांगते की, ती तुझी खरी आई आहे आणि मी मानलेली आई आहे. सर्व हकीकत समजल्यानंतर खऱ्या आईबापास राजा मोठा वाडा बांधून राज्य करू लागतो.

३०) हरितालिकेची कहाणी :-

एक दिवस शिवपार्वती कैलास पर्वतावर बसली होती. तेव्हा पार्वती शंकराला विचारते, "महाराज सर्व व्रतांत चांगलं असं व्रत कोणतं? श्रम थोडे आणि फळ पुष्कळ, असं एखादं व्रत असेल तर मला सांगा आणि मी कोणाच्या पुण्याईने आपल्या पदरी पडले हेही मला सांगा."

पार्वतीने पूर्वजन्मी शंकरच आपल्याला नवरा मिळावा म्हणून चौसष्ट वर्षे झाडाची पिकली पाने खाऊन, अनेक दुःखे सहन करून हे व्रत केले. तिचे हे कष्ट पाहून हिमालयाला दुःख झाले आणि त्याने तिला नारदाच्या सांगण्यावरून विष्णूला देण्याचे ठरविले. हे पार्वतीला समजताच तिचा राग अनावर होतो. जेव्हा मैत्रिणी रागवण्याचे कारण विचारतात तेव्हा झालेली घटना ती मैत्रिणींना सांगते. तेव्हा मैत्रिणी तिला हरितालिकेचा पूजाविधी सांगतात. महादेवाचे लिंग स्थापून प्रार्थना करून ते व्रत तिच्याकडून करून घेतात. त्या व्रताच्या प्रभावाने कैलासावरचे शंकराचे आसन हालते आणि ते तिच्यासमोर प्रकट होतात. तेव्हा ती शंकराकडून आपले पती होण्याचे वचन घेते. इकडे हिमालय तिला शोधत येतो आणि रानात येण्याचे कारण विचारतो. हे कारण कळताच हिमालय पार्वतीला शंकराला देण्याचे मान्य करतो. यातून त्यावेळी मुलींनाही आपला पती निवडण्याचे स्वातंत्र्य असल्याचेच दिसून येते.

३१) महालक्ष्मीची कहाणी :-

एक राजा होता. त्याच्या दोन राण्या होत्या. पाटमाधवराणी ही आवडती तर चिमादेवराणी ही नावडती राणी होती. नंदनबनेश्वर नावाचा एक शत्रू राजाच्या पाठीस लागला होता. राजाने त्याला मारण्याची आज्ञा प्रजेला केली. त्याच नगरातील म्हातारीचा मुलगा भाकरी घेऊन शत्रूला

मारायला गेला. संध्याकाळ होताच सर्व लोक परत घरी आले. पण म्हातारीचे पोर तिथेच राहिले.

मध्यरात्री नागकन्या व देवकन्या तिथे येऊन महालक्ष्मीचा वसा वसू लागल्या. ते पाहून मुलगाही वसा वसू लागला. पहाटे महालक्ष्मी कोल्हापुरी जाऊ लागताच नागकन्या व देवकन्यांप्रमाणे त्यानेही आशीर्वाद मागितला. देवीने तो दिलाही - 'राजाचा शत्रू मरेल, तुला अर्धे राज्य मिळेल, अर्धे भांडार मिळेल. माडीशी माडी बांधील, नवलवाट नाव ठेवील, तो वैरी डावा पाय मस्तकी घेऊन उद्या राजाच्या अंगणात मरून पडेल.' तसेच झालेदेखील. राजाने चौकशी केल्यावर म्हातारीचा पोर सगळ्यांच्या मागे राहिल्याचे कळाले. त्याला बोलावून राजाने विचारले असता त्याने देवीच्या वराबद्दलची सर्व हकीकत सांगितली. राजाने ही हकीकत ऐकून त्याला वराप्रमाणे सर्व दिले.

आवडत्या राणीने नवलवाटाला बोलावून वसा कसा वसावा म्हणून विचारले. तेव्हा त्याने तातू दाखवून महालक्ष्मीच्या व्रताची माहिती सांगितली व ती व्रत पाळू लागली. एक दिवस राजाचे तातूवर लक्ष गेले असता राणीने त्याची हकीकत सांगितली. तेव्हा राजाने ते सूत काढण्यास सांगितले. ते काढलेले सूत नवलवाटाने नावडतीला दिले.

अश्विनमहिन्यातील पहिल्या अष्टमीला महालक्ष्मीने म्हातारीचे सोंग घेऊन पाटमाधवराणीच्या महाली तिला आठवण आहे की नाही ? हे पाहण्यासाठी गेली असता तिच्या बोलण्यास राणी हसली. तेव्हा म्हातारी तेथून चिमादेवीकडे गेली असता महालात देवीची पूजा मांडली होती तेव्हा महालक्ष्मीने तिला दर्शन देऊन आशीर्वाद दिला. त्यानंतर राजाची नावडती राणी आवडती झाली व आवडती राणी नावडती झाली.

पाटमाधवराणी फिरत फिरत एका ऋषीच्या गुहेत गेली. तिने बारा वर्षे त्यांची सेवा केली. ऋषींनी प्रसन्न होऊन तिच्याकडून महालक्ष्मीची पूजा करविली. पहाटे महालक्ष्मी जात असता राणी आशीर्वाद मागते तेव्हा देवी रागावते. ऋषींनी देवीजवळ क्षमा मागितली. तेव्हा देवीने तिला उःशाप दिला. नंतर राजाची व राणीची भेट होते. ऋषी राणीला राजाच्या हवाली करतात. राजा राणी सुखाने रामराज्य करू लागतात.

३२) संतोषीमातेची कहाणी :-

संतोषीमातेची कहाणी चित्तशुद्धीची, समाधानाची, संतोषाची आहे. एका छोट्याशा गावात एक वृद्धा रहात होती. तिला सात मुलगे व सात सुना होत्या. त्यापैकी धाकट्या मुलाचा व सुनेचा ती छळ करत असे. मुलाचा स्वभाव भोळा असल्यामुळे आईची वागणूक त्याला समजत नसे तेव्हा बायको त्याला समजून सांगते, तेव्हा तो घर सोडून जातो. इकडे बायकोचे हाल होऊ लागले. मिळेल ते खावे, प्यावे, घालावे लागते. तिचे दुःख देवीला पाहवेना. त्या दिवशी रानातील काही स्त्रिया संतोषीमातेचे व्रत करीत होत्या. तेव्हा त्या स्त्रियांकडून ते व्रत समजावून घेऊन तिने ते व्रत केले व बारा वर्षांनंतर तिचा पती घरी परतला. जावांच्या वाईट कृत्यांमुळे तिच्या व्रताचा भंग झाला. तेव्हा राजाचे शिपाई येऊन पतीला घेऊन जातात. ती रडू लागते. तेव्हा देवी तिला सांगते, 'तुझ्या व्रताचा भंग झाला आहे. व्रताचे उद्यापन करून पुनः व्रत कर.' व्रत पूर्ण पार पडते ती गरोदर राहते. तिला सुंदर मुलगा होतो.

देवी कुरूप म्हातारीचे रूप घेऊन सर्वांची परीक्षा घेण्यासाठी येते. तेव्हा धाकटी सून तिला ओळखते. देवी चांगले रूप धारण करते व सर्वांना क्षमा करते.

३३) वैभवलक्ष्मीची कहाणी :-

एका मोठ्या नगरात लोकसंख्याही जास्त होती. व्यापारही जोरात होता. वेगवेगळ्या देशातील लोक तेथे येऊन व्यापार करून पोट भरत व स्वतःपुरता विचार करून इतरांची पर्वा करत नसत. त्यातही पापभीरू लोक होते. तसेच देवधर्म, आश्रमधर्म मानणारे, मिळेल त्यात आनंदी राहणारे एक दांपत्य होते. गोविंदराव व सुशीला हे दोघेही देवभक्त होते.

पण कुसंगतीमुळे पती व्यसनी बनला. संपत्ती गेली, अगतिकता आली. एवढे असूनही सुशीलाने आपला नेमधर्म सोडला नाही. देवीचे नेहमी चिंतन करत राहिली. देवीला तिची दया आली. भर दुपारी एक साधू सुशीलाच्या दाराशी येऊन खायला मागू लागला. घरातील शिष्या पोळ्या त्याला दिल्या. तिचा अस्वस्थ चेहरा पाहून त्याने कारण विचारले व त्याने वैभवलक्ष्मीचे व्रत सांगितले. सुशीलेच्या डोळ्यात पाणी आले, तिने महात्म्याला नमस्कार केला. महात्म्याने

आपल्या झोळीतून दोन ताज्या पोळ्या तिला दिल्या. ते होते भगवान दत्तात्रेय. संध्याकाळी सुशीलाने वैभवलक्ष्मीची यथासांग पूजा केली. देवीला नैवेद्य दाखवला व प्रार्थना केली - 'आई, वैभवलक्ष्मी ! मी तुझे लेकरू, राग नको धरू. कृपा कर, माया कर, माझ्या घरी ये, सुखाने नांद !'

तिसऱ्या शुक्रवारी व्रतासाठी घरात काहीच नव्हते तेव्हा तिने रडत मनोभावे प्रार्थना केली. सूर्य मावळतीला तिचा पती अचानक घरी आला. आपला पगार सुशीलाच्या हातात दिला व स्वप्नात आलेल्या साधूची हकीकत सांगितली. तिला आनंद झाला. तिने पटकन पूजाविधी आटपला. काही दिवसातच तिचा संसार फुलू लागला घरात संपत्ती नांदू लागली.

३४) वटसावित्रीची कहाणी :-

'सत्यवान-सावित्री' या पुराणकथेतील एक पतिव्रता स्त्री म्हणून सावित्रीला स्त्रीजीवनात महत्त्वाचे स्थान आहे. पुराणातील पतिव्रता स्त्रियांचे, त्यांनी जोपासलेल्या जीवनमूल्यांचे संस्कार आमच्या मराठी स्त्री-मनावर खोलवर रुजलेले आहेत. सावित्रीच्या पातिव्रत्याने भारावलेली आजची स्त्री वटसावित्रीचे व्रत अत्यंत श्रद्धाशील भावातून करते हे व्रत केल्याने पतीस आयुष्य लाभते असा स्त्रियांचा समज आहे. यादिवशी स्त्रिया उपवास करून वटवृक्षाची पूजा करतात. वडाच्या पानांचे द्रोण करून त्यातून त्या त्या ऋतूतील फळे व सौभाग्यदर्शक वस्तूंचा पाच सवाष्णींना वाण-वसा दिला जातो. त्याचे स्वरूप सार्वत्रिक नसले तरी काही स्त्रीसमूहात वटपौर्णिमेला अत्यंत महत्त्व आहे.

या व्रताची कथा अशी सांगितली जाते. मद्र देशात अश्वपती नावाचा राजा होता. त्याला 'वरदसावित्रीच्या' कृपेने मुलगी झाली. तिचे नाव 'सावित्री' ठेवले. राजाने तिला दिलेल्या स्वातंत्र्यानुसार आपल्या मर्जीप्रमाणे सत्यवान नावाच्या अल्पायुषी राजपुत्राशी तिने विवाह केला. सत्यवानाचे वडील द्युमत्सेन हे आंधळे असून राज्य गेल्याने ते अरण्यात राहत असत. ज्येष्ठ पौर्णिमेदिवशी सत्यवानाचा मृत्यू अटळ आहे असे नारदांनी आधीच सांगितल्याने सावित्रीने त्या आधी तीन दिवस उपवास केला. सतत ती सत्यवानाबरोबर राहिली. पौर्णिमेच्या दिवशी सत्यवान

नेहमीप्रमाणे लाकडे आणण्यासाठी रानात गेला. सावित्रीही त्याच्या पाठोपाठ गेली. लाकडे फोडून झालेल्या श्रमाने सत्यवानास ग्लानी आली म्हणून तो वटवृक्षाखाली सावित्रीच्या मांडीवर डोके ठेवून झोपला आणि त्याचवेळी प्रत्यक्ष यम त्याचे प्राण घेऊन जाण्यास तेथे आला.

यम सत्यवानाचे प्राण घेऊन जात असताना सावित्री त्याच्या मागोमाग गेली. सावित्रीने केलेल्या स्तुतीमुळे आणि पातिव्रत्याच्या विवेचनामुळे यम तिच्यावर प्रसन्न झाला आणि त्याने तिला चार वर मागण्यास सांगितले. सावित्रीच्या अंगी असलेल्या बुद्धिचातुर्याने तिने सासर-माहेरची सुखसमृद्धी मागितली आणि शेवटच्या वराने सत्यवानास पुत्रप्राप्ती व्हावी असे मागणे मागितले. तेव्हा यम स्वतःच्याच वचनात गुंतला आणि त्याने सत्यवानाचे प्राण परत केले व म्हणाला, 'जा, सत्यवान झोपेतून उठल्याप्रमाणे उठेल. तुझे सौभाग्य अक्षय राहो.'

काहाण्यांचा आशय पहात असताना प्रत्येक कहाणीत व्रताचे फळ सांगितले असून, नीतीची शिकवण दिलेली आढळते. ही नीतीची शिकवण देत असताना समाजभल्यासाठी प्रसंगी आपले नुकसान झालेतरी चालेल, अशीच शिकवण दिल्याचे दिसते. आता पुढील प्रकरणात स्त्रियांच्या कहाण्यांच्या रूपबंधाचा अभ्यास करणार आहोत.

****

साधन ग्रंथ

- १) रायकर सुधाताई गजानन संपादक, 'सचित्र व सुबोध कहाण्यासंग्रह',
रायकर ब्रदर्स पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई, नवीन आवृत्ती - २००९,
पृष्ठ क्रमांक ३ ते १०५.

संदर्भ ग्रंथ

- १) 'श्रीमद् भगवद्गीता', अध्याय - २, श्लोक - ४७, गीताप्रेस, गोरखपूर.
- २) चौधरी बहिणाबाई, 'बहिणाबाईची गाणी', प्रणाली प्रकाशन, मुंबई,
नववी आवृत्ती. २००४, पृष्ठ क्रमांक-९.

* * * * *